

Брехня. Як шахрайство та самообман роблять нас справжніми людьми

Історія людства – то оповідь про нескінченний пошук правди та справжності. У війнах, торгівлі, мистецтві та коханні ми відчайдушно намагаємося розпізнати справжнє від обманного, це та боротьба, яку не можна раз і назавжди виграти – адже людина сама найталановитіший ошуканець усіх часів. Бор Стенвік ретельно досліджує близьку та далеку історію, відвідує Науково-дослідний інститут оборони, школу етикету й манер та навіть курси зваблення, бере інтерв'ю в істориків мистецтва та дослідників мозку, і сплітає все це разом у захопливу розповідь про те, що ми зневажаємо, що нас зачудовує, і чого нам ніколи не уникнути: брехню, обман та самообман. Ми звикли думати, що брехня - це погано, а правда, нехай навіть неприємна, завжди краще. Але Бор Стенвік доводить: природа не така категорична, і на це у неї є вагомі причини. Може, людина стала особистістю саме завдяки здатності маніпулювати правдою заради власного блага? Можливо, завдяки вмінню лукавити ми навчилися розв'язувати конфлікти за допомогою переговорів, не вдаючись до зброї? І якщо дійсно так, то чи характеризує це нас самих як хитромудрих винахідників нових методів? Чи стала наша брехня цивілізованою? Або просто наша цивілізація заснована на брехні? Цікаві історії та наукові гіпотези, викладені в книзі, допоможуть розібратися в різних видах ошуканства, навчать розпізнавати чужий обман і менше брехати самим собі.

Бор Стенвік

БРЕХНЯ

як блеф, авантюри та самообман
роблять нас
справжніми людьми

Бор Стенвік

БРЕХНЯ

Як блеф, авантюри та самообман
роблять нас справжніми людьми

This translation has been published with the financial support of
NORLA

Переклад видано за фінансової підтримки NORLA
(Норвезька література за кордоном)

BÅR STENVIK

BLØFF

**Hvordan juks og selvbedrag
gjør oss til ekte mennesker**

БОР СТЕНВІК

БРЕХНЯ

**Як блеф, авантюри та самообман
роблять нас справжніми людьми**

Переклад з норвезької

Львів
Видавництво Анетти Антоненко

Київ
Ніка-Центр

2021

УДК 930.85:177.3:177.9

С79

Переклад з норвезької Наталі Ілішук

Стенвік Б.

С79 БРЕХНЯ. Як блеф, авантюри та самообман роблять нас справжніми людьми / Бор Стенвік ; пер. з норв. Н. Ілішук. — Львів : Видавництво Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2021. — 328 с. ISBN 978-617-7654-77-2 (Видавництво Анетти Антоненко) ISBN 978-966-521-772-5 (Ніка-Центр)

Історія людства — то нескінченні пошуки правди та справжності, які тривають дотепер. У війнах, торгівлі, мистецтві, коханні ми відчайдушно прагнемо пізнати справжнє і уникнути омани. У цій щоденній боротьбі, як у фатальній битві, не можна стати переможцем раз і назавжди. Бо найталановитіші ошуканці всіх часів — люди.

Бор Стенвік ретельно досліджує близьку та далеку історію, відвідує Науково-дослідний інститут оборони, школу етикету й гарних манер та навіть курси зваблення, бере інтерв'ю в істориків мистецтва, слідчих, антропологів, нейропсихологів, і сплітає все у захопливу розповідь про те, що ми зневажаємо, що нас зачудовує і чого нам ніколи не уникнути.

Ми звикли думати, що неправда — погана, якщо не гірше, а правда, нехай навіть неприємна, — то завжди краще. Бор Стенвік доводить: природа не така категорична, і на це є вагомі причини. Може, людина стала особистістю саме завдяки здатності маніпулювати правдою заради власного блага? Можливо, завдяки вмінню лукавити ми навчилися розв'язувати конфлікти через переговори, не вдаючись до зброї? І якщо дійсно так, то чи характеризує це нас як хитромудрих винахідників нових методів? Чи стала наша брехня цивілізованою? Або просто наша цивілізація заснована на брехні?

Незабутні історії та наукові гіпотези, викладені в книзі, допоможуть усім нам розібратися в різних видах ошуканства, навчать розпізнавати блеф та обман і менше брехати самим собі.

Для широкого кола читачів.

УДК 930.85:177.3:177.9

© Copyright © Cappelen Damm AS, 2014
Norwegian edition published Cappelen
Damm AS, Oslo
Published by agreement with Hagen Agency,
Oslo

ISBN 978-617-7654-77-2 (Видавництво
Анетти Антоненко)
ISBN 978-966-521-772-5 (Ніка-Центр)

© Н. Ілішук, переклад, 2021
© «Видавництво Анетти Антоненко», 2021
© «Ніка-Центр», 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7	Винахідливі брехуни	67
КАМУФЛЯЖ	10	Мова і правда	69
Співай своїм голосом	11	Правда і дипломатія	71
Парадокс обману	13	Політична гра	72
Люди з Х'єллера	14	Прагматичні істини	77
Пусті погрози	16	БРЕХНЯ	79
Камуфляжний митець	19	Бачення поліції	80
Засліплюючий камуфляж	21	Детектор брехні в людській подобі	81
Протистояння і честь	23	Думки інших	84
Жіночі штучки	24	Добрі брехуни	86
Союзницькі ілюзії	26	Приховані знаки	88
Жорстокість природи	27	Щось в оці	90
Військова магія	30	Машина, яка знає	92
Камуфляж от-кутюр	33	Зламаний код	95
Стиль хамелеона	34	Пастки та упередження	97
Одяг для відступу та атаки	36	Машина для залякування	100
Нечесні методи	38	Соціальна істина	102
Тактика самообману	40	Чарівники	103
Добре налагоджений самообман	42	Правдиві брехуни	107
ЦИВІЛІЗАЦІЯ	45	Брехуни скрізь	110
Випущені птахи	48	МИСТЕЦТВО	113
Довіра та недовіра	51	Мастаки ілюзій	115
Детектор брехні	52	Чітке бачення постфактум	119
Плітки	54	Мистецтво та еволюція	122
Секс, брехня і зрада	57	Фальшиві тони	124
Проблема альтруїзму	58	Корекція голосу	129
Проблема дармоїдів	60	Працівник фабрики	132
Усевидяче око	61	Дивись, без рук!	136
Майже чесно	63	Оманливий смак	138
По той бік добра і зла	65	Ненадійний оригінал	141
		Те саме відчуття	144

ОСОБИСТІТЬ.....	151	АВТЕНТИЧНІСТЬ	219
Сценічне життя.....	153	Мова не лише про гроші	
Великі сподівання.....	155	(слово честі)	222
Яка іронія	157	Природні бажання.....	227
Справжнє «я»	160	Оброблена сировина	232
Англійський пасьянс	161	Втрачений світ	235
Гра в галантність.....	163	Ньютон по той бік екрана	241
Блефуй, не гальмуй	167	Дата-моргана,	
Театр одного актора.....	169	або цифровий міраж.....	244
Самостійний мозок.....	173	КОХАННЯ	250
Істинна сутність.....	177	Привабливість невизначеності.....	254
Придивись до мурахи	180	Лицарські фантазії.....	259
Незручна правда	182	Правила стосунків	260
Внутрішня сила.....	186	Суперечливі імпульси.....	263
Ненадійне «я».....	188	Тваринний потяг.....	266
Необхідна брехня.....	192	Хімія кохання.....	269
СТАТУС	196	Прочинені двері.....	272
Турбо і тестостерон	199	Особливості шарму.....	276
Сутність звуку	201	Короткий шлях до спокуси.....	279
Зла посмішка.....	203	Приховані наміри	281
Фальшиві Ferragі	205	Архітектори кохання.....	285
Піратський капітал	208	Позитивні ілюзії.....	287
Keeping it fake	211	Джерела, коментарі та поради	
Віра в годинник	213	для подальшого читання	290
Невидиме чорнило.....	215	ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	322

ПЕРЕДМОВА

У 2012 році одна новина з Китаю облетіла весь світ. Інтернет-медіа та телебачення з усіх континентів повідомляли: китаєць Чжан Фен за рішенням суду отримає компенсацію в розмірі 75 000 доларів від дружини. Після того, як у них народилося «жахливо потворне» дитя, він звинуватив її у невірності. Та обман, як виявилось, крився в іншому: вона витратила 100 000 доларів на пластичні операції у Південній Кореї ще до їхньої зустрічі. Чоловік подав на неї до суду через її приховування правди про себе, тож одруження відбулося за брехливих передумов, і закон став на захист позивача.

Новина була проілюстрована світлинами дружини до та після операцій. На першій вона з вузькими очима, напіввідкритим ротом, нерівними зубами, на іншій — з великими очима лані та ляльковим ротиком. Обговорення були переповнені гнівними висловлюваннями про безсердечного чоловіка та бідолашну дитину. Звісно, деякі коментатори вважали, що чоловік мав право на таку реакцію, все ж таки його пошили в дурні.

Насправді справа ще більш заплутана, аніж згадувалося в обговореннях. Поліпшувати свій зовнішній вигляд — шахрайство це чи ні? Чому пластична хірургія — то обман, а косметика — ні? А висвітлення волосся? Якщо все це ошуканство, то серед норвезьких чоловіків, певно, багато жертв. А якщо порядність тієї китайської жінки можна поставити під сумнів, то до чоловіка також є питання, на більш принциповому рівні. Якщо він так легко зумів покинути свою дружину, то хіба його кохання було щирим і справжнім?

Мабуть, найцікавіше тут те, чому саме ця судова справа з настільки особистими подробицями набула такого розголосу далеко за межами країни. Здається, у нас десь глибоко всередині сидить щось таке, що змушує нашорошувати вуха, коли ми чуємо про обман, або те, що наштовхує на думку про обман — бо видає себе за інше, ніж є насправді. Слова *справжнє, фальшиве, автентичне, поверхнєве, оболонка, копія та оригінал* є немов клейкою стрічкою людського зацікавлення. Вони пробуджують категоричні судження і спонукають до осуду — і з етичного, і з естетичного погляду.

Як і більшість, я вважаю схожі питання доволі захопливими, тож почав працювати над тим, аби з'ясувати, чому такі питання виникають у стількох різних контекстах, і як взагалі до того дійшло. Кожне питання, яке я досліджував, породжувало цілий ряд нових. Чи наш інтерес до блефу вроджений, чи є частиною нашої культури? Яку роль відігравали брехня та обман у розвитку нашої цивілізації та людського розуму? Чи існує таке поняття, як чесна війна? Чи брешуть політики більше за інших? Де проходить межа між прикрашуванням та ошуканством? Чи ми розпізнаємо брехню, зіткнувшись із нею? Наскільки реалістичними є наші уявлення про себе? Що таке справжнє кохання? Чи може копія бути такою ж доброю, як оригінал?

Китайська медійна історія 2012 року після детальнішого вивчення критично налаштованих блогерів виявилася не новиною, а перебільшенням, менш сенсаційною справою 2004 року, доповненою із сумнівних джерел інформації. Вона є чимось на кшталт обману. Це спонукає звернути увагу на інший аспект брехні — а саме: вона добре поєднується з винахідливістю. Те, що історія стала настільки популярною, вказує і на добре чуття тих, хто має стосунок до її поширення; мабуть, ця історія порушує актуальне питання про те, що ми можемо маніпулювати оточенням і собою дедалі краще. Зрештою, багато норвезьких батьків робили корекцію зору, водночас їхнім дітям доводиться ходити в окулярах. І нас постійно оточують рекламні картинки, де краса є лише маніпуляцією. Можливо, та історія була надто гарною, аби бути правдою, однак велике зацікавлення нею може свідчити ось про що: вона приклад того, що Пабло Пікассо називав «брехнею, яка розповідає правду».

Ця книжка не лише про красу. Це тільки одна з багатьох тем, серед яких і війна, політика, дизайн автомобілів, фільми, біологія, дослідження мозку, знайомства, мистецтво та музика. Вичерпний огляд всього шахрайства та обману на світі, звісно, річ неосяжна, тож натомість я керувався своїм чуттям. Один редактор на початках моєї кар'єри журналіста порадив писати лише про речі, які я сам вважаю цікавими. А вже згодом інший наставник дав пораду «шукати місце, де горить». Мова не про реальні пожежі, а про палаючі сліди, тобто потрібно завжди шукати сфери, де, здається, щось непевне тліє під поверхнею.

Науково-популярні книжки, присвячені якійсь одній великій темі, часто називають «Big Idea Books», і мета таких книг представити велику теорію, яка пояснює все. Це не про цю книжку. Моїм бажанням є заглибити читачів у мої відкриття, дати змогу захоплюватися окремими прикладами блефу та обману, проводити між ними паралелі і з подивом

виявляти, як функціонує наше розуміння справжнього і фальшивого. Ті, хто хоче ретельно ознайомитися із якоюсь конкретною сферою, можуть послуговуватися списком першоджерел. Решту закликаю йти за логікою тексту, попри постійний ризик зіскочити зі шляху і приземлитися в зовсім іншому, несподіваному місці, як я сам неодноразово робив під час роботи над цією книжкою.

У процесі роботи я натрапляв на багато цікавих історій та фактів зі сфери медицини, спорту, економіки та всілякі інші теми, які з тих чи інших причин не потрапили до фінального тексту книги. Наприклад, історія про зневіреного чоловіка, який потрапив у реанімацію із артеріальним тиском 80/40 через передозування тестовим препаратом. Коли розпитали керівника експерименту, виявилось, що той чоловік був у контрольній групі, якій дали таблетки плацебо. Щойно він дізнався про це, симптоми негайно зникли, і чоловік заплакав, цього разу від полегшення.

Серед інших тем, які відсіялися в процесі: лазутчики Ірландської республіканської армії, автоматизована торгівля акціями та інфраструктура Лас-Вегаса, разом із Вільгельмом Фогтом, «капітаном з Кьопеніка». Звісно, чимало читачів зауважать, що їм бракує матеріалу, який, на їхню думку, мав би тут бути, однак я шукав у багатьох різних напрямках. Тож сподіваюся, більшість знайдуть у цій книзі те, що їм відгукується, і те, про що вони досі мало знали.

Та все ж це не означає, що книга неструктурована. Кожна сторінка в ній заглиблює читача в інтелектуальну мандрівку, і, як підказують заголовки розділів, підводить до ще глибших ідей. І хоч кожна з них відображає частково суперечливі погляди на блеф, брехню та самообман, однак разом всі вони створюють враження доволі заплутаного наративу. Але я і не мав бажання закінчити одним спільним поясненням всього, волю слідувати за ниткою у клубку, а не намагатися розплутати його.

Сам я покладаю на книжку такі ж сподівання, як на перебування поруч з іншою людиною. Я хочу провести з нею кілька годин, аби зацікавитися, почути якісь захопливі історії, дізнатися про щось нове, чого я раніше не знав, дивуватися, приймати виклики та зачаровуватися. Якщо ця книжка може нагадати читачеві саме таку людину, тоді я зі своїм завданням впорався.

КАМУФЛЯЖ

*Троянські гармати – Голос Бейонсе – Науково-дослідний інститут оборони –
Вабливі краби – Кубістичні військові кораблі – Уніформа ошуканців – Чесний
бій – Підступна атака – Перегони озброєнь зозулі – Військова магія –
Міський камуфляж – Камуфляж от-кутюр – Енді Воргол – Повсякденний
костюм як камуфляж – Партизанські війни – Приховані мотиви*

Красивий фотоальбом фотографа на ім'я Крістіан Швагер затримує ваш погляд у книжковій крамниці. На обкладинці зображене швейцарське *шале* – помпезна дерев'яна будівля з терасою, великими виступами даху, зеленими віконницями та затишними шторами, почепленими на карнизах. Перед будівлею стоїть клуня із запасом дров та невеликий дерев'яний сарай із колесами від воза на стіні. Ти гортаєш книгу, в якій бачиш кілька світлин старих будиночків в Альпах. Поміж дерев на зелених гірських схилах серед інших давніх будівель у невеличких селищах. Так, авжеж, затишно, думаєш ти, там, у Швейцарії, аж якось надто ідеалістично, як з поштової листівки. А тоді ти відкладаєш цю книжку.

Та повернімося до книги знову, щоб тепер зауважити її назву: «Фальшиві шале» (*Falsche Chalets*). Застережені німецьким прикметником, ми передивляємося фото і звертаємо увагу, що деякі з будиночків мають химерні виступи, а дошки вигинаються, немов на картинах Далі. І хіба не дивно, що в жодній з віконних шибок не відбиваються сонячні промені чи небо? Що ж робить ці будівлі такими тривожно мальовничими? А може, все тому, що це таки і є малюнки?

Крістіан Швагер виявив таке фальшиве шале вперше у 2000 році під час гірського походу. Один будиночок, який він оминав, здавався непропорційно вузьким. Кому заманулося би зводити щось схоже та навіщо? І лиш коли він підійшов до будівлі геть впритул, то зрозумів, що все це лиш ілюзія, бетонний бункер, розфарбований так, аби скидатися на швейцарський будиночок. Насправді ці милі фасади приховували жорстоку реальність. Коли фальшиві віконниці та вікна відсуваються вбік, з них показуються жерла гармат.

Більшість із тих візуальних ілюзій звели збройні сили Швейцарії в 30–40-х роках, у період, коли шпигування з повітря стало звичним явищем у Європі. Військові наймали художників театру, аби замаскувати гармати та конструкції протиповітряної оборони, і вони виконали свою

роботу зі швейцарською точністю. Дерев'яні конструкції та карнизи відтворювалися з вимогою, аби на відстані понад 20 метрів не було помітно, що вони фальшиві. Коли Швагер мандрував, фотографуючи будиночки, він зустрічав людей, що 20 років мешкали по сусідству навіть не підозрюючи, що це щось інше, а не черговий затишний дерев'яний будиночок.

Якщо поглянути на обкладинку видання уже з новими знаннями, то одразу ж помітимо: дерев'яні віконниці, вікна та карнизи — все намальовано просто на стіні, а балкон — не більше, як пласкі перила, прибиті до фасаду. Коли ми знаємо, на що дивитися, важко зрозуміти, як ми могли дозволити себе обманути першого разу. Ось як функціонує наш мозок: коли ми вперше щось бачимо, надсилається багато асоціацій та сигналів і мозок дістає спогади, схожі на те, що ми бачимо. І як тільки він відчуває, що це нагадує щось знайоме, з метою ефективності заповнює всі прогалини і порожнечі, створюючи надійну модель. Насправді таку ж модель світу ми сприймаємо більшість часу — ми бачимо те, що очікуємо побачити. Поки ніщо не суперечить очікуванням, така модель працює добре. І звертаємо на неї увагу ми лиш тоді, коли реальність відхиляється від чогось звичного. Ми роками можемо добиратися на роботу за кермом авто, немов уві сні, аж поки одного дня не з'явиться пасажир, що зауважить особливість будівель і ландшафтів за вікном, яких ми раніше ніколи не помічали. Тоді ми прокидаємося і бачимо довколишній світ, точно так само, як перші натяки на обман спонукають нас помітити очевидну підробку шале.

Співай своїм голосом

Прохолодної неділі січня 2013 року відбувалася повторна інавгурація Барака Обама, і коментатори обговорювали, які ж сигнали він подасть у своїй промові. Чи говоритиме він про фінансову кризу? Чи висловить суперечливу підтримку гомосексуалам? І, так само важливо, що він скаже про присутність США в Іраку та Афганістані? Як швидко він хотів би залучити війська та що робитиме для забезпечення стабільності? Чи, може, він прийшов, аби поговорити про ядерні погрози з боку Ірану та Північної Кореї, чи будуть якісь конкретні попередження?

На більш тривіальному рівні медіа говорили також і про офіційну церемонію: можливо, президент обмовиться під час присяги, як останнього разу, чи, може, сцена загориться, як то було при Кеннеді? Ніхто не передбачав того скандалу, який насправді заповнив перші шпальти інтернет-видань після промови. Так само як і ніхто не помітив інци-

денту одразу. Допоки за кілька днів після церемонії журналістам вдалося роздобути інсайдерську інформацію від одного джерела з військового оркестру, який грав під час заходу.

Виконавиця Бейонсе, яка співала під час інавгурації, схоже, лише ворушила губами у мікрофон, а глядачі по всьому світі чули попередній запис. Дебати про політичний курс США вмиг потонули серед шуму від скандалу з виконанням гімну під фонограму: чи справді Бейонсе – і влада – обдурили всіх? Чи «глибока горлянка»* у цьому скандалі, сержантка військового оркестру, що видала таємницю, мала якісь особисті мотиви – можливо, їй просто набридло стояти непоміченою на сцені, поки всю славу крала солістка?

Королева знаменитостей номер один у США, Опра Вінфрі, виступила на захист Бейонсе: «Я зрозуміла б, якби вона використовувала голос Мері Джей Блайдж чи Алісії Кіс, але то був її голос! До чого весь цей галас?» Англійський звукорежисер отримав свої п'ять хвилин слави, коли на основі аналізу, який «Vanity fair» назвали «Запрудерівським»**, вирішив довести, що Бейонсе співала наживо.

Оркестр морської піхоти США вніс свою лепту свідченнями, і вся ця плутанина тривала, аж поки головна винуватиця скандалу не вийшла на публіку, зізнавшись, що співала під фонограму через погодні умови та брак часу на репетиції. Вона запевнила, що перед фінальною грою Національної футбольної ліги «Super Bowl» співатиме наживо, і на додачу виконала гімн США акапельно перед журналістами, аби відстояти свою честь.

Пошук у Google за запитом «beyoncé+inauguration+lipsync» станом на 31 січня 2013 року видавав 37 600 000 результатів, тож щось таки стояло на кону, хоча й не всі розуміли, що саме. Як комік Стівен Колберт сказав своїм телеглядачам у розпал цієї справи: «Якщо Бейонсе й співала під фонограму, ви тямите, що це означає? Якщо так, напишіть, бо я дуже хотів би знати, чому почувуюся зараз таким злим».

Інавгурація найвпливовішої у світі політичної фігури має символічну вагу, і можна було б подумати, що співи не такі вже й важливі, а є лише своєрідним доповненням до 18-хвилинного звернення глави держави до своєї нації. Звісно, національний гімн є важливим риту-

* «Deep Throat» – псевдонім Марка Фелта, спецагента, секретного інформатора, помічника директора ФБР. Саме він надав ключові подробиці участі Адміністрації президента США Річарда Ніксона у справі, яка ввійшла в історію як Вотергейтський скандал. – Тут і далі прим. перекл.

** Від прізвища Абрагама Запрудера, якому вдалося зафільмувати вбивство Джона Кеннеді.

алом, миттю для рефлексій про те, що таке нація, зміцнення зв'язків між громадянином і країною. Та попри визнання важливості цього ритуалу, чому це має говорити щось про фонограмний спів Бейонсе, особливо зважаючи на те, що два дні на це ніхто не звертав уваги? Чому професійна честь артистки в якийсь момент була під загрозою через звичайнісіньку для шоу-бізнесу річ?

Парадокс обману

Ми, люди, маємо складні стосунки з несправжністю та обманом. Ми можемо жити біля гарматних установок половину свого життя, не помічаючи їх. Та якщо поп-зірку підловлюють на «шахрайстві», коли звучить її власний голос, записаний в інший момент часу, на події, що стосується далеко не її самої чи її досягнень, ми реагуємо миттєво. Ми і сліпі, і гіперчутливі водночас, і та чутливість виявляється часто щодо трішки дивних речей. Чому так?

Ми маємо здатність чудово виявляти обман — як тільки звернуть нашу увагу на нього. Але суть обману в тому, аби *не* привертати до себе уваги. Камуфляж послуговується саме цим механізмом, ведучи нашу увагу відомими шляхами, приховуючи ознаки того, що криється під ним. У випадку швейцарських шале — підземні конструкції з тунелями, гарматами та радіопередавачами. Такі військові об'єкти є відображенням того, чого ми так боїмося в брехні та обмані: невинних фасадів та смертоносних інтер'єрів. Принцип майже такий же давній, як і саме життя: небезпечні організми, які зливаються з навколишнім середовищем, а тоді несподівано нападають. Наприклад, так звані кам'яні рибки, які виглядають як частина морського дна, аж поки ви не наступите на одну з них і вона не впорскне смертельну отруту вам у стопу. Або рослини-хижаки, які приваблюють виглядом і пахнуть приємно для комах, а тоді поглинають їх, як тільки ті на них сідають. Так само поширеною є і протилежна форма обману, наприклад, нешкідливі повисюхові мухи, які намагаються налякати своїм імітованим під ос забарвленням, або метелики з великими плямами-очима на крилах.

І хоча багато створінь обманюють одні одних, мабуть, так чітко працює мімікрія, ми, люди, перебуваємо в особливому становищі. Ми не лише *знаємо*, що нас обманюють й самі обманюємо інших, ми також рефлексуємо над цим свідомо та підсвідомо, і значна частина психології людини постійно зайнята такими підозрами. Ми намагаємося розрізнити, кому ми можемо довіряти, а кому ні, ми шукаємо зачіпки, що можуть допомогти нам зрозуміти, чи є у квартирі, яку ми маємо наміри

придбати, приховані недоліки, і вслухаємося, чи поп-артист по радіо співає *по-справжньому* переконливо. Чільна частина нашої культури має на меті тримати ошуканців та шахраїв під контролем: шпигунство, закони, моральні настанови, наукові тести, питання доброго смаку та поліцейські розслідування. Подвижниками цивілізації є інновації, які покликані ускладнювати можливості обману так, немов брехню та шахрайство можна відсіяти як бур'ян раз і назавжди. Водночас шахраї завжди знаходять нові креативні стратегії і є на крок попереду у цій вічній гонці озброєнь. Чи мали би ми нашу людську самосвідомість сьогодні, чи мали б ми таку ж багату культуру без цієї гонки озброєнь? Чи стала ця зброя водночас нашим лемешем?

Люди з Х'еллера

Будівлі Науково-дослідного інституту оборони у Х'еллері є оманливими. На перший погляд вони нагадують школу, до якої я ходив, коли був маленьким. Квадратні коробки 60-х років із бежевого профлиста та темного бейцованого дерева, двері з вузькими вертикальними віконечками та квадратні дерев'яні ручки. Зчитувач електронних карток видає, що вони трохи модернізовані, але як тільки я заходжу і бачу стіл-вітрину, то вловлюю відголоски наукової фантастики. Тут Інститут демонструє деякі свої прототипи, наприклад, «переносний плазмовий пальник» і щось, що схоже на пару дверних ручок і пару дивних кріплень для сноубордів, які виявляються високотехнологічними черевицями для альпінізму. Сюди наймають найкращих дослідників Норвегії для створення всіх тих технологій, які звичайні люди знають із таких фільмів, як «Місія нездійсненна», хоча і на дещо більш приземленому рівні, ніж подібні екранні експонати.

Мене ведуть далі до звичайнісінької кімнати для семінарів, і фізик Мортен Сьодерблом та двоє його колег завзято розповідають про обман та маскування в історії. Ніхто з них не схожий на військового: ні сивоволосий, м'який Сьодерблом, ані Даніела Гайнріхен зі своїм пофарбованим хною волоссям та у черевицях Dr. Martens. Кожен з них міг легко справити враження працівника відділу мовознавства, хоча третій з-поміж них – Стайн Крістофферсен – трохи вирізняється своїм хвостиком на потилиці та сафарі-жилетом, який наводить на думки про дослідників з «Парку Юрського періоду». Він працює з тим, що для мене звучить як найхитромудріше маскування (*оперативне маскування* насправді є поняттям, яке застосовують у військовій справі, англійською воно звучить як *military deception*).

– Радар, – каже він, – видає сигнал, який потрапляє в те чи інше місце, а потім вимірює відбиті сигнали. Якщо сигнал змінився, ви можете сказати щось про швидкість мішені. Коли ви випускаєте *приманку*, то робите все так, аби вона не була схожою на те, чим є насправді.

Старомодний спосіб, який і досі часто застосовують, полягає у створенні повномасштабних макетів танків та літаків. У давнину вони мали лише обдурити людське око, і часто були надувними або виготовлялися з фанери. Сьогодні камуфляж та оперативне маскування повинні підлаштовуватися під інфрачервоні та ультрафіолетові датчики і радари, а тому поверхні мусять мати властивості, які обманюють і електроніку. Але якщо технологія і ускладнює все, то вона пропонує нам також і нові можливості:

– Ми підхоплюємо радіолокаційний сигнал, потім модифікуємо його певним чином і відправляємо назад – так, що він не схожий на справжній, а виглядає чимось іншим, не тим, чим він є.

– Як коли брати Гавс* виставляли фотографію кімнати перед камерою спостереження, – додає він.

Хоча військові минулих часів, яким доводилося мати справу з оперативним маскуванням, повинні були створювати свої фальшиві мішені з фізичних матеріалів, тепер ми досягли рівня віртуальних приманок. Крістофферсен показує фото, який це має вигляд для потенційного ворога. Я бачу радіолокаційне зображення військової колони, а поруч – ілюстрацію того, як виглядає зманіпульований сигнал. Одна колона перетворилася в п'ять – тепер ворог не знає, по якій з них стріляти. Інший приклад демонструє судно, оснащене обладнанням для радіоглушіння, що надсилає зображення абсолютно іншого типу судна. Чи можна тепер просто запрограмувати будь-яке зображення кількома натисканнями клавіш і відправити його ворогу?

– У теорії, – відказує Крістофферсен. – Але є багато практичних викликів. Це ті, про які ми тут не будемо говорити.

А тепер все стає цікавішим.

– Ми вже і так працюємо надто відкрито, у всіх країнах НАТО, – промовляє фізик Даніела Гайнріхен із вибачливою усмішкою. – Якщо постійно розповідати медіа про свою діяльність, то це надто полегшить справу людям зі злими намірами.

– Це якраз принцип того, з чим ми маємо справу, – каже Крістофферсен. – Якщо хтось знає, що саме шукає, завжди буде легше

* Брати Гавс (*англ.* Beagle Boys) – персонажі фільмів та коміксів всесвіту Дональда Дака, були сімейним кланом організованих злочинців.

зрозуміти, що це обман. Так це насправді працює з усіма обманами — якщо ви раніше цього не бачили і сподіваєтесь побачити щось справжнє, вас набагато легше обманути. А тому ми ніколи не показуємо, який вигляд мають наші розробки, незважаючи на те, в робочому вони стані чи ні.

Той, хто не має спеціальних сигналів для наслідування, у відправній точці розглядатиме вхідну інформацію як правдиву.

— Повсякденне життя дуже втомлювало б, якби вам потрібно було постійно перевіряти всі факти, — каже Сьодерблом. — У мене є донька, яка полюбляє бавитися вказуючи, що на моїй сорочці пляма, а потім вона хапає мене за носа, коли я дивлюся вниз. Вона веде постійний підрахунок, скільки разів так може зробити. Я не завжди можу думати про те, в який момент вона дуркує, тож вірю їй. Це по-людськи — у відправній точці ми віримо в усе.

Обман залежить від довіри. Іммануїл Кант, основоположник філософії етики, відомий своїм категоричним імперативом: не роби іншим того, чого не хочеш, щоб вони робили тобі. Одним з аргументів, які слугують за основу його правила, є те, що якщо всі почнуть брехати, ніхто вже нікому не буде довіряти, тож брехня втратить сенс. Становище брехуна також залежить від довіри, ідеальна позиція для нього — бути єдиним ошуканцем серед наївних та довірливих співгромадян. Але який першопочаток, яка наша сутність? Чи правдива модель «раю та змія-спокусника»: що ми, люди, за своєю натурою чесні, з чого паразитивно користають кілька маніпуляторів, і чи є тоді їхня схильність до обману своєрідним дефектом? Чи навпаки, всі ми насправді брехуни, яким, лише з огляду на суворі правила та систему покарань, вдається стримувати своє прагнення до обману? Перш ніж зайти так далеко, варто зазначити, що та гра, яка відбувається між людьми на війні та у повсякденному житті, має більш давні корені, ніж такі сучасні поняття, як довіра та обман.

Пусті погрози

За назвою «вабливий краб» (або ж «краб-скрипаль») видається дружелюбним створінням, і там, де ці істоти збираються разом на пляжі у тропіках, вони справляють захопливе та приємне враження. У них одна непропорційно велика клешня, що може сягати довжини самого тіла, і переважно вона кольору, який легко впадає в око: жовта чи рожева. Коли вони піднімають її та «махають», скидається на те, немовби вас весело запрошують пограти в пляжний волейбол. Однак ці жести

можна тлумачити і набагато більш тривожно. Його латинська назва *Uca Pugilator* більш промовиста, адже спрямовує думки у бік боксерів, які погрожують кулаками, а гігантська клешня скидається радше на грізну зброю у ближньому бою.

Самці крабів постійно кидають виклик один одному на битву, аби захопити холостяцькі помешкання один одного, вони риють нори в землі. Крім того, вони борються, щоб справити враження на самок. Вони перехоплюють, штовхають і кидають одне одного, і в найгіршому разі один з них може втратити велику клешню. Оскільки та сама частина тіла використовується для приваблювання самок, краб без клешні має кепський вигляд, але, на щастя, виростає нова клешня. Проте у деяких видів нова клешня є другосортною. Вона не така велика, як попередня, не така ж загрозлива і не така міцна. Ці краби сновігають серед своїх озброєних братів, немов із іграшковими пістолетами, і повинні покладатися виключно на візуальне залякування.

Серед біологів така тактика називається «нечесним сигналом» (*dishonest signal*). Природу можна вважати полем битви, де криваві переможці передають свої гени далі. Але природа також сповнена боїв, які не ведуться активно. Тварини, які лякають одне одного загрозою нападу чи просто своїм загрозливим виглядом, подають сигнали, що запобігають фізичним протистоянням. Теорія сигналів досліджує, як надсилаються та приймаються повідомлення про силу та безпеку та як ці сигнали еволюціонують. Чесні сигнали (*honest signals*) є ключовим терміном, що вживається, наприклад, описуючи те, як антилопи високо стрибають у повітрі – просто біля левів. Можна собі уявити, що ці зависання в повітрі передають повідомлення: *подивіться, наскільки я проворний, немає сенсу бігти за мною, навіть не намагайтеся*. Ці стрибки у повітрі є «чесними», бо їх неможливо сфальсифікувати. Сам сигнал *затратний*, у тому сенсі, що подати його можуть лише ті, хто насправді володіє необхідними ресурсами.

Але так само існують і нечесні сигнали. Як і фальшивий Rolex, вони виглядають затратними і справжніми для більшості людей, наповнюючи конкуренцію страхом обману. Для біологів нечесні сигнали також нелегко відрізнити від чесних – зрештою, сигнали достатньо розвинулися, аби завадити своїм побратимам по виду їх виявити, тож чому дослідникам іншого біологічного виду мало б це вдаватися краще? Тим не менш, відомі випадки, коли кмітливі біологи змогли розкусити ці витівки, як-от у випадку раків-богомолів, довжина тіла яких може сягати до 30 см. Упродовж семи з восьми тижнів у них міцний панцир

і небезпечні клешні, але на восьмий тиждень вони міняють панцир, стаючи вразливими протягом періоду, поки їхня нова оболонка не стане міцною. У цей непевний час вони компенсують свою загрозливість клешнями, часто поєднуючи це із фальшивими нападами, сподіваючись налякати противника. В іншому разі вони повинні відступити так швидко, наскільки це дають змогу їхні слабкі ноги. Тиждень перед зміною панцира вони витрачають на формування своєї репутації, погрожуючи частіше, ніж це супроводжується реальними атаками.

Вабливий краб є ще одним винятком, якому вдається обманювати своїх побратимів, але не дослідників. Може здатися, що краби судять про бойові здібності супротивників із довжини клешні, не зважаючи на те, що нові вирости тоншої будови. Дослідницька група, очолювана Патрісією Беквелл, у 2000 році виявила, що краби-брехуни слабші і не можуть конкурувати з іншими в бою. Але все-таки вони непогано справляються, уникаючи фізичних конфронтацій та знаходячи покинуті земляні ями, де можна спокійно жити, а не боротися за них. Оскільки самки крабів теж не могли відрізнити другосортну клешню від оригінальної, цим крабам-імітаторам вдавалося розмножуватися так само добре, як і іншим. У статті дослідники пишуть, що до 44 % крабів у колонії можуть мати вторинні клешні, тому вони припускають, що подібні форми обману можуть бути набагато більш поширеними в природі, ніж ми здогадуємося, оскільки такі стратегії за визначенням є прихованими. Для всіх науковців, які мають справу з обманом, це вічний парадокс: вони приречені на постійне дослідження найменш вдалих різновидів обману, оскільки найкращі викрити неможливо.

Маскування в природі не обмежується лише візуальним. Кажани можуть знаходити свою здобич у темряві за допомогою тактики, що нагадує радар: вони надсилають ряд ультразвуків та отримують інформацію про те, що їх оточує, слухаючи відлуння. Дослідники давно знають, що один вид молі також видає високочастотні сигнали, і у них була підозра, що не випадково вони працюють в одному і тому ж діапазоні частот. У класичному стилі «злого вченого» науковці залишили міль на місці у темній кімнаті, перешкоджаючи їй надсилати свій сигнал. Потім впустили кажана, який з'їв міль. Та коли вони залишили міль, не перериваючи її сигнали, кажан не зміг її знайти. Виявилося, що міль прийняла сигнали кажана і відповіла власним фальшивим сигналом, завадивши йому знайти свою жертву.

Звучить знайомо і нагадує Науково-дослідний інститут оборони. Але говорити про те, що поведінка цих тварин нагадує радар і радіосигнали, геть недоречно. Так само, як було б дивним сказати, що хамелеон імітує вдосконалений військовий камуфляж, який може змінювати колір. Чи що риби-їжаки імітують 3D-камуфляж військових. У будь-якому випадку тварини були першими: вони надсилають фальшиву інформацію, вони живуть під прикриттям у колоніях один одного, і звичайно ж, застосовують камуфляж. Все тому, що вони користають із тих самих фізичних законів та розумових установок, що і ми, люди, у своєму світі, тобто роблять ставку на слабкі місця сприйняття противника.

Камуфляжний митець

Еббот Таєр, художник другої половини XIX століття з Нью-Гемпшира, славився прекрасними зображеннями природи та ідилічними картинами, малював невинних жінок, які стали символом найвищих цінностей та чеснот. Він любляв дикі місця та проводив багато часу серед дерев, наполягав на тому, що сім'я повинна спати просто неба цілий рік під покровом сузір'їв-Ведмедиць. Ніхто й гадки не мав, що пізніше ім'я Таєра пов'язуватимуть з війнами та обманом. Сьогодні його найвідомішими картинами є натуралістичні зображення лісових сцен, на яких при ретельному вдивлянні можна помітити добре прихованих тварин: змію, що зливається з опалим листям на землі, її плями є немов продовженням осінніх візерунків природи — і навіть щось таке виразне, як павич, майже зникає у листі, де між зеленими гілками пробиваються блакитні клапті неба. Ці картини самі собою є певною формою обману: павич навіть не живе у таких рослинних умовах, в які його помістив Таєр, а на картині він з усіма своїми плямами-очима на пір'ї надзвичайно вправно вписується поміж листям позаду. Навряд чи павич зумів би так високо піднятися самостійно. Однак картини майстерно показують, як візерунки можуть розбивати контури та ускладнювати знайомі форми, особливо якщо креативити.

Як художник Таєр знав, як працює погляд: спершу ми шукаємо контрасти, обриси та візерунки, потім мозок формує версію: чим може бути те, на що ми дивимося, і таке тлумачення є відправною точкою для подальшої роботи. Таєр вважав, що саме його мистецькі знання про те, як влаштоване візуальне сприйняття та ефекти світла, допомогли йому на рівень краще розуміти мімікрію тварин, і він хотів поділитися знаннями з рештою світу. Його найважливіший внесок в історію

камуфляжу – це розуміння контрастування чи контртіньових ефектів (*countershading*). Причина, чому в більшості тварин вентральна сторона тіла світліша за спинну, пояснював він, полягає в тому, що ми часто розпізнаємо тривимірні фігури через тінь, яку вони відкидають знизу. Якщо оперення чи шерсть поступово стають світлішими, це вирівнює ефект тіні, і тварини можуть зникати, губитися на тлі. Таєр долучився до того, аби переконати військових застосувати як контртіньові ефекти, так і маскувальні малюнки (*disruptive patterns*). Сьогодні війна та камуфляж – два боки однієї медалі, але це не завжди було так.

Подібно до тварин, люди також живуть у постійному протистоянні. Різниця лише в тому, що людська війна не є метафоричною. Війна – це стабільна галузь промисловості, політична неминучість, невідворотна загроза. У більшості країн є армії, і велика частина тактики уникнення або перемоги в бою полягає в сигналах більшою чи меншою мірою оманливого характеру. Шоломи римських центуріонів нагадують нам оперення птахів, у яких на головах є певні нарости, аби здаватися більшими та небезпечнішими. Шоломи центуріонів часто були оснащені диявольськи викривленими масками, які в поєднанні з товстою бронєю повністю закривали тіло чоловіка і робили його схожим на демона в обладунках.

Ледь не до Першої світової війни завдання військової уніформи полягало в тому, аби бути помітною як для своїх, так і для ворогів, щоб подавати чіткий сигнал сили та непереможності. Але все змінилося із початком застосування сучасної вогнепальної зброї. Під час Першої англо-бурської війни 1880 року англійські солдати в своїх червоних мундирах стали чудовими мішенями. Дивлячись, як солдати один за одним падають від куль снайперів, генерали зрозуміли, що менш помітний одяг може мати перевагу, тож згодом у них з'явилася уніформа кольору хакі.

Під час Першої світової війни камуфляж набув широкого застосування, і при його створенні надихалися здобутками таких художників, як Еббот Таєр. Слово «камуфляж» походить від французького слова, що означає напускати дим в обличчя іншим, і французькі творці камуфляжу називали себе камуфлерами (*camofleurs*). Один з них, Анрі Бушар, вразив англійського майора Гескета Притчарда своїми витончено змодельованими бюстами французьких та англійських солдатів у вигляді пап'є-маше. Притчард одразу замовив також і муляжі гурків та сикхів в уніформі, аби збити з пантелику німецьку розвідку, яка на-

магалася роздобути план розміщення англійських військ. Можна лиш сподіватися, що на німців також справила враження непохитна постава солдатів з їхніми кам'яними обличчями.

Деякі манекени Бушара були зроблені настільки добре, що в роті у них була навіть дірка для сигарети, якою справжній солдат, який безпечно сидів під манекеном, міг затягнутися через гумовий шланг. Легко уявити нерухому фігуру з рисами обличчя Клінта Іствуда за колючим дротом із недопалком як єдиною ознакою життя. Пізніше Притчард описав те «дивне відчуття», коли куля зносила муляжну голову, під якою він сидів і палив цигарку.

Засліплюючий камуфляж

Майстри камуфляжу під час Першої світової війни також виготовляли муляжі коней та дерев, за якими могли ховатися солдати, а також різнокольорові плащі для снайперів. Як птах у лісовій гущі чи тигр у траві, солдати хотіли зливатися з тлом. Але імітація є не єдиною формою маскування. Зебра та восьминіг також мають оманливі візерунки, які розбивають контури і можуть змусити ворога засумніватися, з чим він насправді має справу. Французький художник Люсьєн-Віктор Гіран де Сцевола виявив у 1914 році, перебуваючи на службі в артилерійському полку, що той самий принцип застосовувався і до гармат. Якщо він розмальовував їх абстрактними чорно-білими плямами в оманливих ракурсах, для ворога ставало важче виявити артилерію. Технічний прийом отримав назву «зебраж».

Ми настільки звикли переглядати фільми часів Другої світової війни у чорно-білому варіанті чи бачити сучасні військові кораблі в нейтральних сірих кольорах, що фотографії флоту з Першої світової війни можуть нас шокувати. На світлині 1918 року вантажний корабель військово-морських сил США «West Mahomet», на перший погляд, наче кубістична картина човна, на який ми дивимося з кількох ракурсів одночасно, чи як скупчення декількох човнів, чи їх частин навхрест. Ніс корабля тут, корма теж тут, а потім борт, спрямований в інший бік. Ефект досягається завдяки намальованим віртуозним візерункам із широких чорних смуг на корпусі, хитромудро розділених на зони, які обманюють око і воно бачить інші пропорції та обриси, аніж ті, що є насправді. Тому не так безглуздо звучить те, що сказав Пікассо, коли вперше побачив одну з розфарбованих гармат, яку котили Парижем у 1915 році: «Це ж придумали ми!»

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ